

Het voorkomen van de Paarse Morgenster *Tragopogon porrifolius* L. in het noorden van de provincie Groningen

Inleiding

Eind mei 2010 was ik in Groningse dorpjes op zoek naar wilde planten. Tot mijn grote verrassing trof ik op een van de locaties, Rasquert maar liefst 30 Paarse morgensterren aan. Bij een nieuw bezoek aan dit dorp twee weken later (11-06-2010) ontdekte ik nog 94 andere planten. Ook vond ik 34 planten in het aangrenzende Baflo, samen 128 planten. De week daarvoor was op de site www.waarneming.nl melding gemaakt van maar liefst 156 Paarse morgensterren op een locatie net buiten Uithuizen. Dit aantal alleen al was meer dan het totaal aantal planten dat de laatste vier jaar in de provincie Friesland was waargenomen. Nieuwsgierig gemaakt door deze aantallen besloot ik het voorkomen van deze soort in andere gebieden te onderzoeken.

Figuur 1. Aduard 19-06-2010, Rottum 26-06-2010, Stedum 15-06-2011

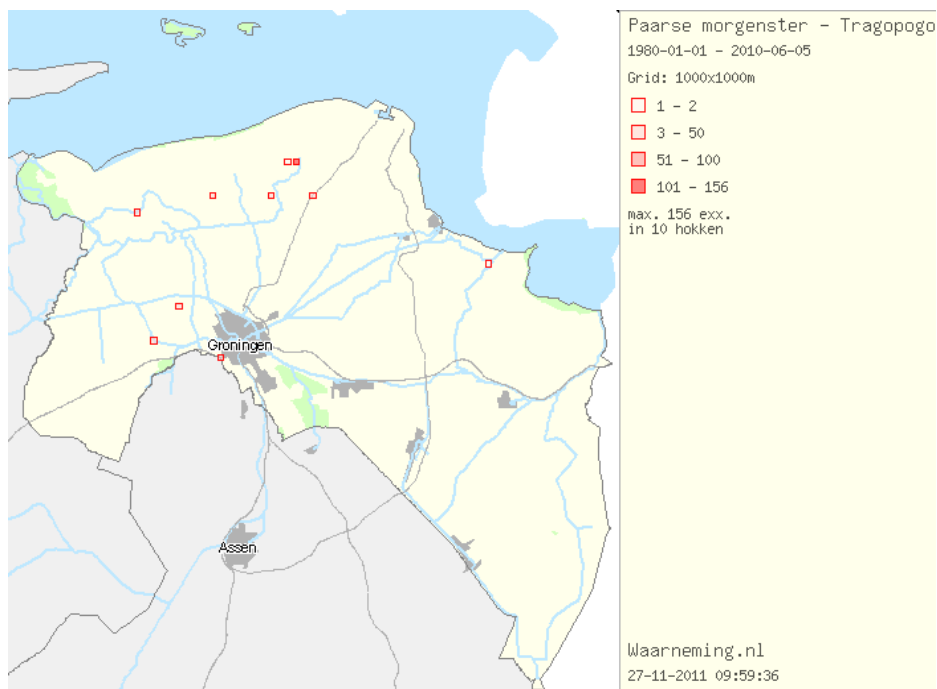
Voorkomen volgens bronnen

Zowel *Heukels' Flora van Nederland* als de *Nederlandse Oecologische Flora* vermelden dat deze soort zeldzaam is in het Hafdistrict en voorkomt op vochtige voedselrijke kleigrond in (zonnige) wegbermen en op dijken (1, 2). Volgens *Wilde planten.nl* komen Paarse morgensterren behalve op dijken en in bermen ook voor op puin (7). *Wilde planten van West Groningen* benadrukt de voorkeur van de plant voor lichte kleigronden en beschrijft de afwezigheid ervan in zware zeekleigebieden (3). In Groningen kan de soort deel uit maken van de Glanshaver-associatie met als kensoorten Veldlathyrus, Rode klaver, Glad walstro, Peen, Pastinaak, Gele en Paarse morgenster, Groot streepzaad (10, 11).

Volgens de *Atlas van de Nederlandse Flora* kwam de soort vóór 1950 in Nederland voor in 76 uurhokken terwijl dit er 59 waren tussen 1950 en 1985, m.a.w. een lichte achteruitgang. Het aantal uurhokken voor de provincie Groningen bedroeg 13 vóór 1950 en was tot 1985 vrijwel gelijk gebleven (4).

Gegevens uit *Wilde planten van West Groningen* laten zien dat de soort in 1989 aanwezig was in 38 van de 590 onderzochte kilometerhokken gelegen tussen de coördinaten 220 en 240 (3). De site www.waarneming.nl die dateert uit 2004, vermeldde het voorkomen van de soort in de provincie

Groningen op 05-06-2010 van slechts 10 kilometerhokken (zie figuur 2). Mogelijk had dit lage aantal hokken te maken met het feit dat deze site nog betrekkelijk jong is (5).

Figuur 2. Verspreiding van de Paarse morgenster in de provincie Groningen op 05-06-2010. De soort was aanwezig in 10 kilometerhokken. Bron: www.waarneming.nl.

De meeste van deze waarnemingen waren afkomstig uit de streek Hunsingo. Figuur 3 geeft nadere informatie over de locaties in de kilometerhokken, de groeiplaatsen en – in chronologische volgorde – het jaar van de vondsten.

Locatie	Aantal planten (n≥254)	Groeiplaatsen	Jaar van de vondst
Borgsweer	1 of meer	Agrarisch gebied	2000
Kantens	12	Agrarisch gebied	2005
Enumatil	24	Tuin	2007
Zuurdijk	15	Natuurontwikkelingsgebied	2007
Aduard	5	Tuin	2009
Rasquert	30	Tuin	2010
Groningen	5	Tuin	2010
Vierburen	4	Wegberm	2010
Uithuizen	156	Natuurontwikkelingsgebied	2010
Uithuizen	1	Tuin	2010

Figuur 3. Waarnemingen, groeiplaatsen en waarnemingsjaar van de Paarse morgenster in de provincie Groningen tot 05-06-2010 op de site www.waarneming.nl. Er waren tot dan toe weinig waarnemingen doorgegeven.

Tot begin juni 2010 waren in totaal 254 planten doorgegeven die zich in een gering aantal kilometerhokken bevonden. Desondanks geeft het overzicht een goed beeld van de habitats waar de soort in de provincie Groningen kan worden aangetroffen. Deze varieerden van natuurontwikkelingsgebieden (op twee locaties), wegbermen (op één plek) en agrarisch gebieden (op twee locaties) tot tuinen van particulieren (op vijf vindplaatsen).

Onderzoeksgebied

Nieuwsgierig geworden naar het voorkomen op andere plaatsen in de provincie Groningen werd in 2010 en 2011 systematisch het gebied onderzocht ter weerszijden van de N361 (Groningen, Adorp, Sauwerd, Winsum, Wehe-Den Hoorn, Ulrum), de N363 (Winsum, Baflo, Rasquert, Warffum, Usquert, Uithuizen, Roodeschool, Oosteinde), de N33 (Spijk, Holwierde, Appingedam), de N46 (Eemshavenweg) en de N355 (Groningen, Aduard, Zuidhorn, Niezijl, Grijpskerk, Burum (Fr)).

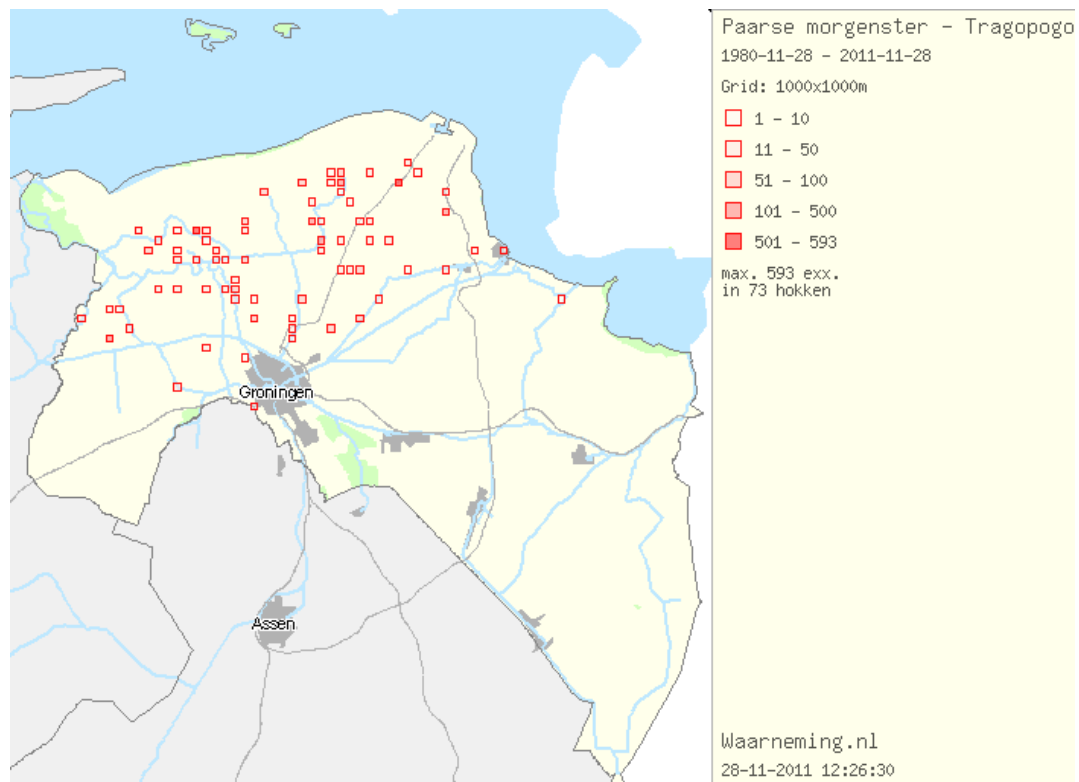
Globaal kwam het gebied overeen met het Westerkwartier, Hunsingo en Fivelingo. Duurswold, Oldambt, Reiderland en Westerwolde vielen er buiten (zie ook figuur 4).

Werkwijze

De waarnemingen zijn vooral per auto en lopend gedaan, waarbij gebruik gemaakt is van een verrekijker (Pentax 8x21). Paarse morgensterren worden doorgaans vrij hoog (tot 1.20 m) (1, 6, 7, 8), waardoor ze ook vanuit de auto zeer snel opvallen en gemakkelijk te traceren zijn. Meestal werd 9.00 uur 's morgens begonnen en tot 's middags 17.30 u doorgegaan. Doorgaans waren de weersomstandigheden prima, zonnig helder weer, waardoor de bloemknoppen openstonden en de planten nog gemakkelijker te ontdekken waren. In beide jaren werd eind mei met inventariseren begonnen. De werkzaamheden werden in 2010 anderhalve maand voortgezet en in 2011 één maand. In het eerste onderzoeksjaar zijn vooral dorpen bezocht terwijl het jaar daarop meer de nadruk kwam te liggen op de buitengebieden.

Voorkomen in de provincie Groningen

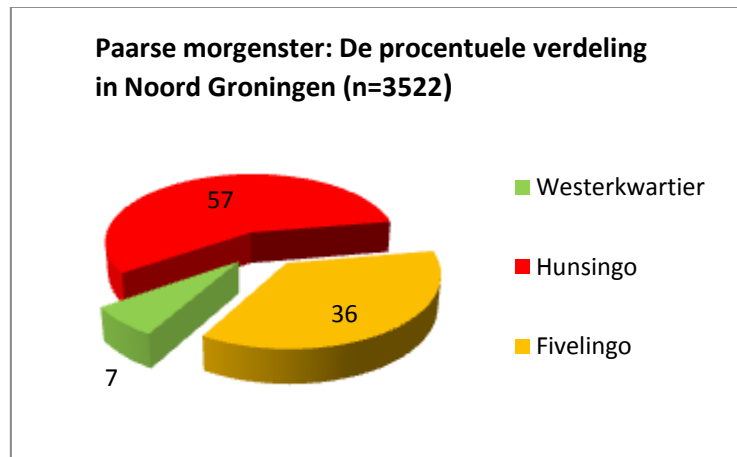
In de hele onderzoeksperiode werden in de provincie Groningen ruim 3500 Paarse morgensterren geteld (zie figuur 4).

Figuur 4. Verspreiding van de Paarse morgenster in de provincie Groningen op 28-11-2011. Bron: www.waarneming.nl.

De planten bevonden zich in 73 kilometerhokken die overeenkomen met 31 uurhokken. Dit zijn er veel meer dan de *Atlas van de Nederlandse Flora* voor de periode 1950-1985 opgeeft, te weten 12 uurhokken. Op grond van deze gegevens lijkt de soort eerder toe- dan afgenomen te zijn, anders dan dat de auteur veronderstelt (4). Ook blijkt uit de figuur dat de plant ontbreekt in een drie tot vijf kilometer brede strook langs de kust en een voorkeur heeft voor gebieden met lichte zeekelei (3).

Figuur 5 toont de procentuele verdeling van de getelde Paarse morgensterren over drie streken in de provincie, Westerkwartier, Hunsingo en Fivelingo. Bedacht dient te worden dat voor vindplaatsen die in beide jaren zijn bezocht het maximum aantal planten is aangehouden.

Figuur 5. De verdeling van de Paarse morgenster (n= 3522) in 2010 en 2011 over drie streken in het noorden van de provincie Groningen.

Duidelijk is te zien dat zich in Hunsingo de meeste morgensterren ophielden, meer dan de helft, en dat Fivelingo eveneens een aanzienlijk deel voor zijn rekening nam, namelijk ruim een derde. De reden dat in Hunsingo anderhalf keer zoveel morgensterren voorkwamen dan in Fivelingo komt misschien doordat dit gebied anderhalf keer zo groot is als Fivelingo. Beide gebieden hebben echter wel een vergelijkbaar aantal dorpen.

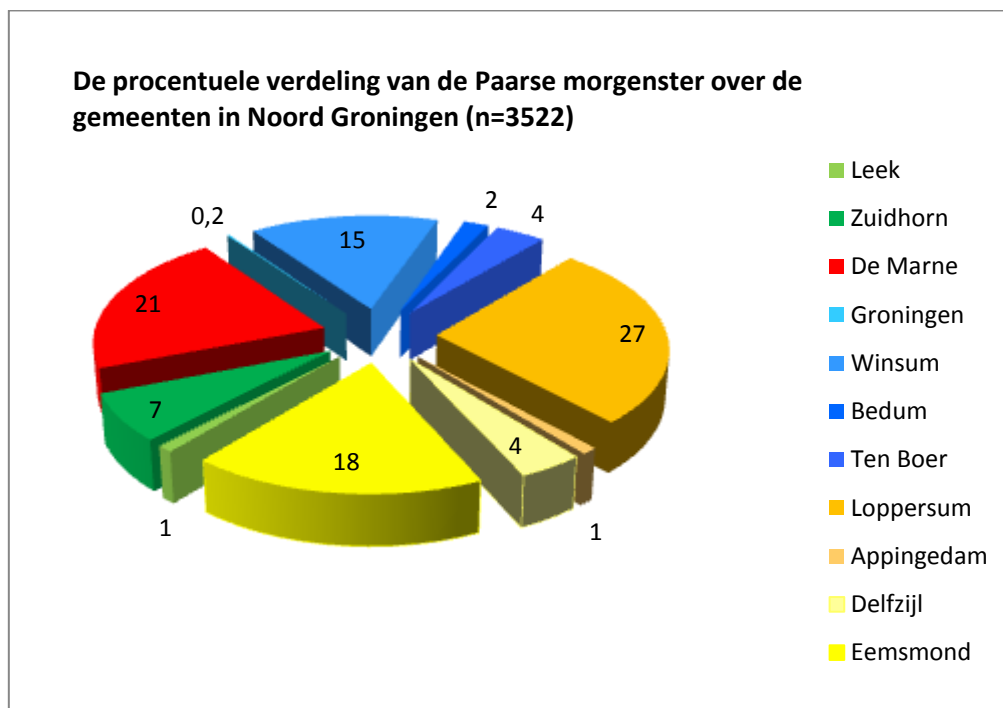
Tot de streek Hunsingo worden de volgende gemeenten gerekend: De Marne, Eemsum en het grootste gedeelte van de gemeente Bedum en Winsum. Tot Fivelingo behoort een deel van de gemeente Bedum, de gemeenten Ten Boer, Loppersum, Appingedam en het noordelijk deel van de gemeente Delfzijl. Hoewel de gemeente Slochteren ook deel uitmaakt van Fivelingo werd deze gemeente niet in het onderzoeksgebied betrokken. Onder het Westerkwartier tenslotte vallen vier gemeenten: Marum, Grootegast, Leek en Zuidhorn, waarvan de laatste twee het meest zijn bezocht.

Figuur 6 geeft een overzicht van de gemeenten in de provincie Groningen na de herindeling van 1990.

Figuur 6. De provincie Groningen bestaat tegenwoordig uit 23 gemeenten. Daarvan behoorden elf tot het onderzoeksgebied.

In totaal zijn dertien gemeenten bezocht en in vrijwel alle zijn Paarse morgensterren aangetroffen. Figuur 7 laat zien welke gemeenten dat waren en hoe de morgensterren daarover waren verdeeld.

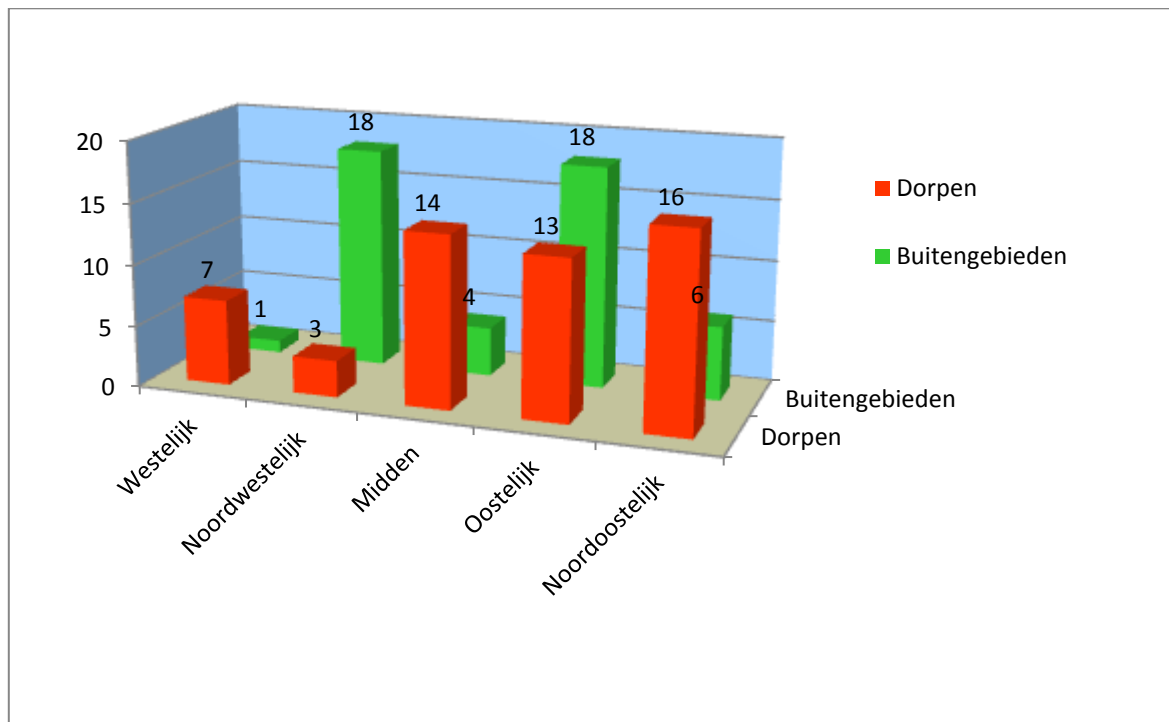

Figuur 7. Hoge aantallen Paarse morgensterren kwamen voor in vier gemeenten: Loppersum, De Marne, Eemsmond en Winsum.

Gemeenten met de hoogste aantallen Paarse morgensterren waren achtereenvolgens: Loppersum (27%), De Marne (21%), Eemsmond (18%) en Winsum (15%). In deze vier gemeenten samen kwam ruim 80% van alle getelde planten voor. Hoewel het noordwestelijk deel van de provincie Groningen de naam heeft rijk te zijn aan Paarse morgensterren (2, 3), was dat evenzeer het geval met het noordoostelijk deel van de provincie (zie figuur 7).

Dit beeld wordt nog duidelijker als het onderzoeksgebied op een iets andere wijze wordt opgedeeld, namelijk in de volgende vijf gebieden: een westelijk, een noordwestelijk, een centraal, een noordoostelijk en een oostelijk deel van de provincie (zie figuur 8). De verdeling van de gemeenten over deze gebieden wordt nu als volgt. Tot het westelijk deel behoren: de gemeenten Leek, Zuidhorn; tot het noordwestelijk deel : de gemeente De Marne; tot het middendeel: de gemeenten Groningen, Winsum, Bedum; tot het oostelijk deel: de gemeenten Ten Boer, Loppersum, Appingedam; tot het noordoostelijk deel: de gemeente Eemsmond en het noordelijk gedeelte van de gemeente Delfzijl (zie figuur 6).

Figuur 8 toont niet alleen de procentuele verdeling van alle Paarse morgensterren over deze vijf gebieden maar ook de verdeling over de dorpen en de buitengebieden.

Figuur 8. Procentuele verdeling van de Paarse morgenster over vijf gebieden in Noord Groningen in 2010 en 2011. Westelijk: gemeenten Leek, Zuidhorn; Noordwestelijk: gemeente De Marne; Midden: gemeenten Groningen, Winsum, Bedum; Oostelijk: gemeenten Ten Boer, Loppersum, Appingedam; Noordoostelijk: gemeenten Eemsmond, Delfzijl.

De meeste Paarse morgensterren werden aangetroffen in het oostelijk deel van de provincie (31%), vervolgens in het noordoostelijke (22%) en het noordwestelijke deel (21%). Met andere woorden ten oosten van de stad Groningen stonden in de provincie twee-en-een-half keer zoveel Paarse morgensterren als ten westen ervan.

De figuur maakt bovendien een onderscheid tussen het voorkomen in buitengebieden en in dorpen. In de buitengebieden kwamen 'iets' minder Paarse morgensterren voor dan in de dorpen, respectievelijk 47% en 53%.

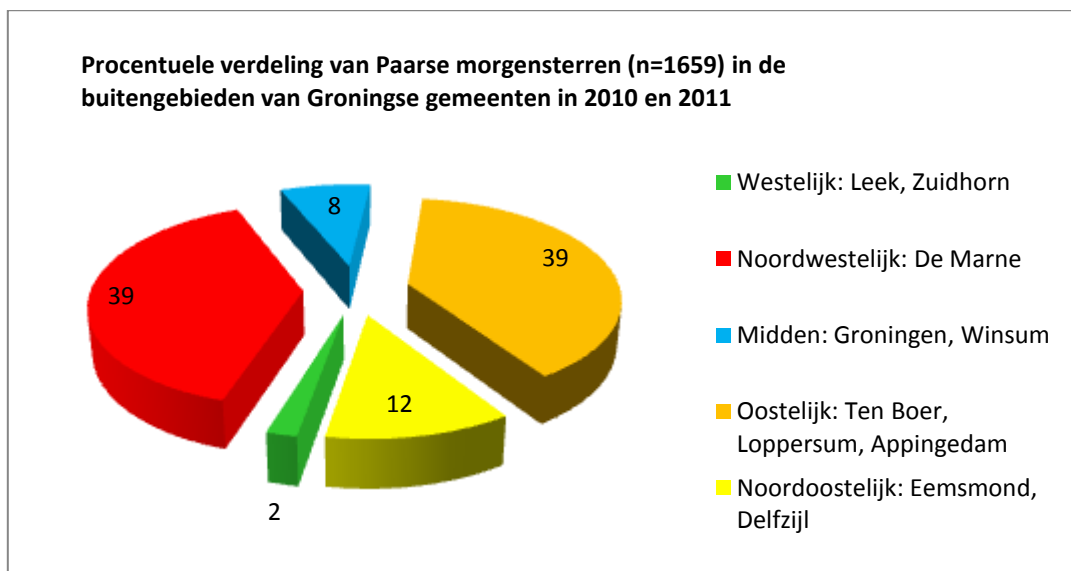
In de buitengebieden stonden de hoogste aantallen Paarse morgensterren in het noordwestelijke en het oostelijke deel van de provincie (samen 36%).

In de dorpen werden de meeste planten aangetroffen in het midden, het oostelijk en vooral het noordoostelijk deel van de provincie (samen goed voor 43%).

Met andere woorden: hoge aantallen in het buitengebied betekende meestal lage aantallen in de dorpen (zoals in het noordwestelijk deel), maar ook het omgekeerde was het geval (in het midden- en het noordoostelijk deel). Blijkbaar was er weinig uitwisseling tussen de dorpen en de omringende gebieden. Alleen het oostelijk deel vormde hierop een uitzondering. Daar bevonden zich zowel in het buitengebied als in de dorpen wel hoge aantallen Paarse morgensterren, respectievelijk 18% en 13%.

Voorkomen in de buitengebieden

Hoge aantallen morgensterren houdt niet automatisch in dat het aantal groeiplaatsen hoog is. Integendeel: in de buitengebieden bedroeg het aantal groeiplaatsen 20, terwijl dat in de dorpen bijna acht keer hoger was, namelijk 157. Met andere woorden de concentraties zijn in de buitengebieden hoger dan in de dorpen. Figuur 9 geeft een overzicht van de verdeling van het aantal Paarse morgensterren in de buitengebieden van de provincie Groningen.

Figuur 9. Het voorkomen van de Paarse morgenster (n=1659) in 2010 en 2011 in de buitengebieden van Groningse gemeenten. De rijkste groeiplaatsen kwamen voor in het noordwestelijk en het oostelijk deel van de provincie. Gecorrigeerd voor dubbeltellingen. Bron: www.waarneming.nl.

De rijkste buitengebieden bevonden zich in het noordwestelijk deel van de provincie in de gemeente De Marne (39%), in het oostelijk deel met name in de gemeente Loppersum (39%) en in het noordoostelijke deel vooral in de gemeente Eemsmond (12%).

Figuur 10 geeft een nadere specificatie van de groeiplaatsen in de buitengebieden en het aantal planten dat daar groeide.

Provincie Groningen	Aandeel Paarse morgensterren in procenten	Gemeente	Plaats	Aantal planten (n=1659)
Westelijk deel	2	Leek, Zuidhorn	Oldehove	27
				Subtot. 27
Noordwestelijk deel	39	De Marne	Eenrum	1

			<i>Eenrum-Wehe-Den Hoorn</i>	582
			<i>Groot Maarslag</i>	20
			<i>Leens</i>	31
			<i>Warfhuizen</i>	13
				Subtot. 647
Middendeel	8	Groningen, Winsum	<i>Paddepoel</i>	1
			<i>Alinghuizen</i>	24
			<i>Garnwerd</i>	2
			<i>Garnwerd</i>	13
			<i>Garnwerd</i>	4
			<i>Groot Maarslag</i>	32
			<i>Garnwerd</i>	60
				Subtot. 136
Oostelijk deel	39	Ten Boer, Loppersum, Appingedam	<i>Vierburen</i>	4
			<i>Stedum</i>	49
			<i>Garsthuizen-Zijldijk</i>	593
			<i>Marsum</i>	2
				Subtot. 648
Noordoostelijk deel	12	Eemsmond, Delfzijl	<i>Uithuizen</i>	156
			<i>Zandeweer</i>	1
			<i>Oosteinde</i>	44
				Subtot. 201

Figuur 10. Het voorkomen van de Paarse morgenster (n=1659) in 2010 en 2011 in de buitengebieden van Groningse gemeenten. De rijkste groeiplaatsen kwamen voor in het noordwestelijk en het oostelijk deel van de provincie. Plaatsnaam en aantal cursief: waarneming gedaan in 2011. Gecorrigeerd voor dubbeltellingen. Bron: www.waarneming.nl.

Dit overzicht laat ondermeer zien dat de hoogste aantallen Paarse morgensterren aangetroffen werden op drie locaties, namelijk ca 600 planten in de wegbermen van de N46 tussen Garsthuizen en Zijldijk (gemeente Loppersum), bijna 600 exemplaren in de wegbermen van de Aagtsweg tussen Wehe den Hoorn en Eenrum (gemeente De Marne) en ruim 150 planten in een natuurontwikkelingsgebied aan de Oude Tolweg bij Uithuizen (gemeente Eemsmond). Helaas zijn de aantallen in al deze gebieden het resultaat van opzettelijk uitzaaien!

Figuur 11. Wegberm in polder Crangeweer bij Stedum (gemeente Loppersum), 15-06-2011

Dit laatste geldt vrijwel zeker ook voor de 60 exemplaren in een natuurontwikkelingsgebied bij Garnwerd alsmede voor de aantallen van 25 tot 50 planten op zes andere locaties in het buitengebied (zie ook figuur 11). Met andere woorden meer dan 98% van de Paarse morgensterren in het buitengebied heeft hoogstwaarschijnlijk zijn bestaan te danken aan recent menselijk ingrijpen. Ondanks dat de soort een cultuurrelict is, is de huidige verspreiding in het buitengebied eerder een gevolg van menselijke invloed dan van verwildering langs natuurlijke weg. Een en ander zou een – sterk – vertekend beeld kunnen geven van de actuele verspreidingskaart (zie figuur 4). Immers hierop staat niet aangegeven of een groeiplaats mogelijk door inzaaien is ontstaan .

Voorkomen in de dorpen

Ruim de helft van alle getelde planten (53%) kwam voor binnen de bebouwing van dorpskernen. Figuur 12 geeft een overzicht van de aantallen in de dorpen.

>100 planten	100-75 planten	75-50 planten	50-25 planten	25-5 planten	< 5 planten
Grijskerk 131	Winsum 97	<i>Stedum 75</i>	Uithuizermeeden 44	<i>Huizinge 24</i>	Doodstil 3
<i>Middelstum 131</i>	Usquert 90	Warffum 74	Ezinge 43	Garnwerd 21	Kommerzijl 3
Losdorp 130	<i>Ten Boer 87</i>	<i>Uithuizen 72</i>	Enumatil 41	Niezijl 21	<i>Mensingeweer 2</i>
Baflo/Rasquert 128		Adorp 69	Rottum 40	Zeerijp 21	<i>Delfzijl 2</i>
Kantens 101		<i>Zuurdijk 66</i>	<i>Appingedam 27</i>	Westeremden 16	Wirdum 1
		<i>Bedum 59</i>	Feerwerd 26	Spijk 16	
		<i>Thesinge 51</i>		Zuidwolde 16	
				Pieterzijl 16	
				Aduard 15	
				<i>Garsthuizen 15</i>	
				<i>Ten Post 15</i>	
				Oldehove 12	
				<i>Schouwerzijl 11</i>	
				<i>Eenrum 11</i>	
				<i>Warfhuizen 9</i>	
				Sauwerd 9	
				<i>Wehe den Hoorn 7</i>	
				Groningen 5	
				Noordwolde 5	
				Oosteinde 5	
Vijf dorpen: 621 planten	Drie dorpen: 274 planten	Zeven dorpen: 466 planten	Zes dorpen: 221 planten	Twintig dorpen: 270 planten	Vijf dorpen: 11 planten

Figuur 12. Aantallen Paarse morgensterren in 2010 en 2011 in Groningse dorpen. In totaal werden 1863 exemplaren aangetroffen. Plaatsnaam en aantal cursief: waarneming afkomstig uit 2011. Gecorrigeerd voor dubbeltellingen. Bron: www.waarneming.nl.

De soort is in zesenveertig Groninger dorpen aangetroffen. Vijf dorpen spanden de kroon met elk meer dan 100 planten. In vijftien dorpen bevonden zich meer dan 50 Paarse morgensterren, samen goed voor driekwart van alle morgensterren in de dorpen (zie figuur 12). In het Westerkwartier leek het voorkomen in dorpen eerder uitzondering dan regel te zijn. De reden daarvan kan mogelijk verband houden met de afwezigheid van kleigrond (1, 2, 3).

Aantal groeiplaatsen in de dorpen

Uit de tot nu toe gepresenteerde figuren valt niet op te maken hoeveel groei- of standplaatsen een dorp had. Toch maakt het met het oog op het voortbestaan van de soort wel degelijk uit of er sprake was van één of meer groeiplaatsen. Figuur 13 toont van ieder dorp het aantal groeiplaatsen.

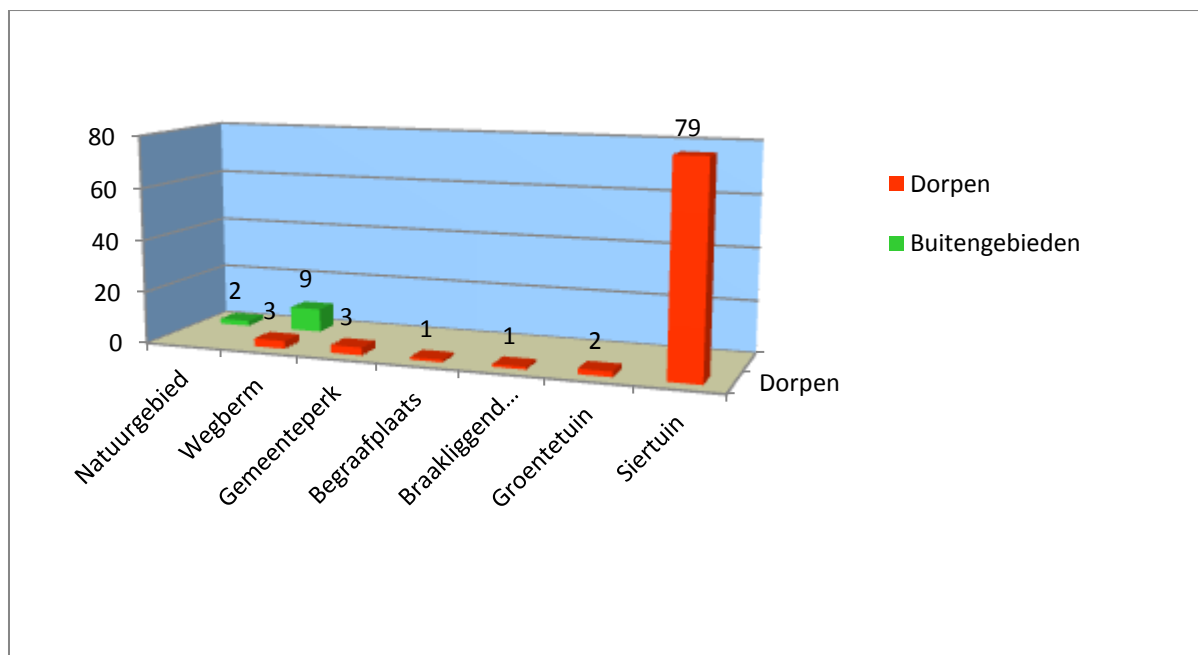
Aantal groeiplaatsen per dorp	Dorpen	Aantal dorpen (n=46)	Totaal aantal groeiplaatsen (n=157)
9	<i>Bedum</i>	1	9
8	Adorp, Warffum	2	16
7	Zuidwolde, Baflo, Rasquert, Usquert	4	28
6	Aduard, Stedum, Middelstum, Kantens	4	24
5	Grijpskerk, Feerwerd, Winsum, Spijk	4	20
4	<i>Eenrum, Thesinge, Uithuizermeeden</i>	3	12
3	Niezijl, Oldehove, Ezinge, <i>Ten Boer</i> , Rottum, Uithuizen	6	18
2	Sauwerd, Pieterzijl, <i>Schouwerzijl, Warfhuizen, Wehe den Hoorn, Huizinge, Westeremden, Oosteinde</i>	8	16
1	Enumatil, Kommerzijl, Groningen, Noordwolde, Garnwerd, <i>Mensingeweer, Zuurdijk, Garsthuizen, Doodstil, Ten Post, Wirdum, Zeerijp, Appingedam, Losdorp</i>	14	14

Figuur 13. Het aantal groeiplaatsen van de Paarse morgenster in Groninger dorpen varieerde van één tot negen. De meeste dorpen hadden weinig groeiplaatsen. Plaatsnaam cursief: waarneming afkomstig uit 2011.

Uit het overzicht valt af te leiden dat binnen de bebouwde kom van alle Groningse dorpen 157 groeiplaatsen met Paarse morgensterren voorkwamen en dat er in de meeste dorpen maar weinig groeiplaatsen waren. Zo heeft de helft van alle dorpen slechts één of twee groeiplaatsen. Dat betekent dat de Paarse morgenster binnen de bebouwde kom een kwetsbaar bestaan leidt.

Soorten groeiplaatsen in de buitengebieden en de dorpen

Figuur 14 geeft een overzicht van de soorten groeiplaatsen waar Paarse morgensterren in de buitengebieden en de dorpen zijn aangetroffen.

Figuur 14. Procentuele verdeling van soorten groeiplaatsen in dorpen (n= 157) en buitengebieden (n= 20) in Noord Groningen in 2010 en 2011.

In buitengebieden stonden Paarse morgensterren het vaakst in wegbermen (9% van het totaal aantal groeiplaatsen) (zie ook figuur 11). In dorpskernen werden wegbermen en gemeenteperken minder vaak als groeiplaats 'uitgekozen', 6%.

Figuur 15. Groeiplaatsen in tuinen. Winsum 15-06-2010, Aduard 19-06-2010, Uithuizermeeden 16-06-2010.

Verreweg de meeste groeiplaatsen (79%), waren tuinen van particulieren. In oudere buurten konden dat kleine voortuinen zijn die niet of nauwelijks door de bewoners werden bijgehouden zoals bijvoorbeeld in Adorp, Usquert, Warffum, Uithuizen of Oosteinde. Vaak ook waren het grote siertuinen om (half) vrijstaande woningen in de nieuwe(re) wijken zoals in Grijpskerk, Winsum, Usquert, Uithuizen. Het merendeel van deze tuinen kende een grote diversiteit aan hoge vaste planten waar zaailingen van de Paarse morgenster zich tussen hadden genesteld om er een zo onopvallend mogelijk bestaan te leiden. Soms waren ze opgeslagen tussen de lage struiken in gemeenteperken. Daar werden ze nogal eens over het hoofd gezien door het onderhoudspersoneel vanwege de sterke gelijkenis van de bladvorm met die van grassen (5, 6, 7, 8).

Vaak werd bij de onderhoudswerkzaamheden alleen maar het blad dat zich het eerste jaar had ontwikkeld van de plant afgetrokken of afgeschoffeld. Daardoor bleef de 0.30 m lange penwortel (8) ongemoeid in de grond achter waardoor de plant het jaar erop toch in bloei kon komen en misschien tot vruchtvorming kon overgaan. Vanuit dergelijke 'refugia' konden de Paarse morgensterren zich vrijelijk naar tuinen verspreiden (Grijpskerk, Adorp, Zuidwolde, Usquert, Uithuizen, Delfzijl), maar in omgekeerde richting zou ook kunnen.

Het lijkt erop dat deze tweejarige soort goed kan 'aarden' in – recent – bewerkte (omgespitte) grond. Stengellengtes van 1.20-1.40 m waren eerder regel dan uitzondering (1, 5, 6, 7). Behalve vestiging in of tussen bestaande pollen vaste planten konden Paarse morgensterren in tuinen ook vlak bij een conifeer staan (Spijk), pal naast een voordeur (Winsum, Feerwerd, Uithuizen), tegen een muur (Usquert, Uithuizen), een schutting (Uithuizen, Spijk), een hekwerk (Uithuizen, Oosteinde), een haag (Aduard, Winsum), alle plekken, waar ten gevolge van windluwte vruchtpluis moet zijn neergedaald (zie figuur 16).

Figuur 16. Paarse Morgensterren die in tuinen zijn komen aanwaaien. Van links naar rechts: Bij een hekwerk (Oosteinde), naast een Buxushaag (Aduard), in een pol vaste planten (Stedum).

In bepaalde dorpen groeiden de morgensterren hoog op de wierde en ontbraken aan de periferie (Baflo, Rasquert, Usquert, Garnwerd, Feerwerd). In andere dorpen kwamen ze echter zowel in het centrum als aan de rand voor (Aduard, Adorp, Winsum, Warffum, Uithuizen, Grijpskerk). Deze gelijkmatiger verspreiding van de planten zou een gevolg kunnen zijn van het geringere hoogteverschil tussen het hoogste en laagste punt.

Mens en morgenster

Bij acht dorpsbewoners is navraag gedaan naar de herkomst van de Paarse morgensterren in hun tuin. Steevast luidde het antwoord “dat de planten spontaan waren komen aanwaaien” en dat ze “de planten hadden laten staan vanwege de mooie bloemen die ze kregen”. Een bewoonster uit Adorp wist te vertellen dat de planten zich sinds 1969 ‘spontaan’ in haar tuin hadden gevestigd.

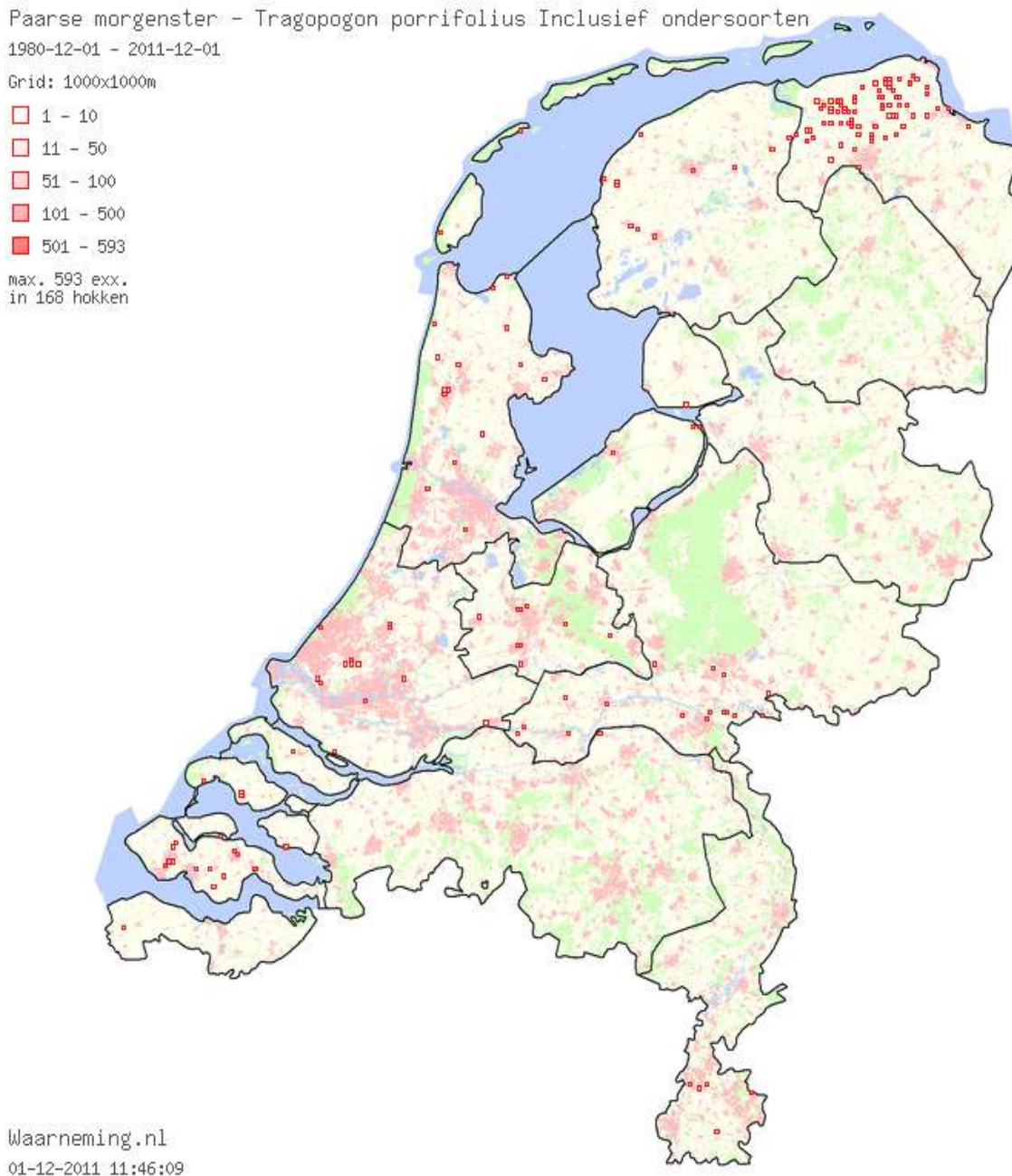
Drie bewoonsters met morgensterren in de tuin sneden de planten na de bloei tot de grond toe af en twee personen brachten ze terug tot een ‘gewenst aantal’. Ook in Rasquert werd tijdens de onderzoeksperiode zo’n drastische ingreep verricht. Nadat een woning door nieuwe bewoners was betrokken werden in hun tuin binnen een week zeventien van de dertig volop bloeiende Paarse morgensterren ‘met de grond gelijk gemaakt’. De voorbeelden illustreren dat het vóórkomen van de soort sterk afhankelijk is van de opvattingen en welwillendheid van de bewoners.

Opmerkelijk was tenslotte, dat een aantal dorpsbewoners de soort bij naam kende. In Sauwerd verstrekte een passerende postbode zelfs de adressen waar de soort zou moeten staan, hetgeen inderdaad bleek te kloppen.

Voorkomen in ander provincies

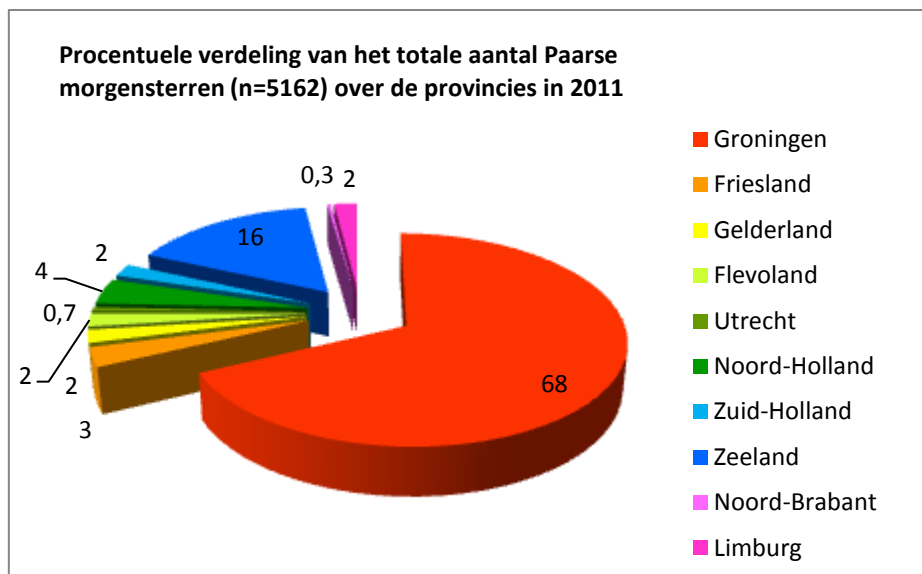
Figuur 17 geeft een overzicht van de huidige verspreiding in Nederland zoals die staat weergegeven op de site www.waarneming.nl (5).

Figuur 17. De verspreiding van de Paarse morgenster in 2011 in Nederland. De vroegste waarnemingen dateren uit 1980, de meeste zijn van 2005 en later. Bron: www.waarneming.nl.

In een oogopslag is te zien wat het landelijk belang is van het noordelijk deel van de provincie Groningen voor deze soort (zie ook 1, 2, 3).

Figuur 18 brengt dit nog duidelijker naar voren. Het toont de procentuele verdeling van het aantal Paarse morgensterren ($n=5162$) over de provincies.

Figuur 18. De verdeling van Paarse morgensterren over de provincies in 2011. Tweederde van het totaal aantal getelde planten is aangetroffen in de provincie Groningen. Voor Drenthe en Overijssel zijn geen waarnemingen doorgegeven. Gegevens vanaf 1980. Gecorrigeerd voor dubbeltellingen. Bron: www.waarneming.nl.

De provincie Groningen staat overtuigend aan kop met maar liefst tweederde van het totaal aantal in ons land getelde planten. Daarna volgt Zeeland, waar vier keer minder planten staan dan in de provincie Groningen. Zelfs wanneer de morgensterren in de ingezaaide buitengebieden niet worden meegeteld behoudt de provincie Groningen ruimschoots de koppositie; er komen dan nog altijd twee keer zoveel planten voor als in Zeeland. Overigens wordt ook in deze provincie wellicht ingezaaid (5).

Behalve dat Zeeland vier keer minder planten heeft dan de provincie Groningen, telt het ook vier keer zo weinig kilometerhokken: 18 in Zeeland tegen 73 in de provincie Groningen. Bovendien bevinden de kilometerhokken met hoge aantallen Paarse morgensterren zich in een vrij beperkt gebied namelijk op Zuid-Beveland en Walcheren (zie figuur 17).

Wel komt in Zeeland de verdeling van de groeiplaatsen over de dorpen en het buitengebied overeen met die in de provincie Groningen: bij beide is deze ongeveer fifty-fifty. Daarnaast sluit de beschrijving over het voorkomen van de soort in Goes centrum/De Veste treffend aan bij de situatie in veel Groninger dorpen: “door de gehele stad heen staan her en der exemplaren. In tuinen, plantenvakken en boomspiegels” (5).

Buitendien werden in Zeeland eveneens aanzienlijke aantallen gevonden op braakliggend terrein en dijkhellingen. In de provincie Groningen kwam eerstgenoemde standplaats nauwelijks voor, terwijl het tweede type er volledig ontbrak (zie ook figuur 14).

Geschiedenis

De Paarse morgenster is afkomstig uit het Middellandse Zeegebied en werd al in de zestiende eeuw in Midden Europa verbouwd. Ze werd hoofdzakelijk als wortelgroente gebruikt en ontleent daaraan de naam haverwortel. Het zoet smakende melksap in de wortel, waarvan de smaak aan asperges en zelfs aan oesters doet denken, zou zeer voedzaam zijn. Vanwege het kleverige melksap moeten de wortels onder water worden geschild, vandaar ook de naam ‘keukenmeidenverdriet’. Gebrande haverwortels leverden in tijden van schaarste een koffiesurrogaat (8). De tot 0.30 m lange, harige

penwortel kan alleen in het eerste jaar worden geoogst, omdat hij in het tweede jaar te houtig wordt. De haverwortel is in de loop van de tijd bijna volledig verdrongen door de schorseneer, die een soortgelijke smaak heeft (2, 6, 8). Ook de bladeren van de Paarse morgenster kunnen in salades worden verwerkt of op dezelfde manier worden bereid als spinazie (8, 9).

Figuur 19. De Paarse morgenster als culinair gerecht. Links: Wortels als groente, rechts: Bladeren in salades

In de provincie Groningen is op twee groeiplaatsen de aanwezigheid van Paarse morgensterren vastgesteld met mogelijk een culinair doel (Grijpskerk, Winsum). Overigens is dit niet nagetrokken. Alle overige waarnemingen in Groningen betroffen verwilderde exemplaren.

Nawoord

Voorkomen

De Paarse morgenster is in de provincie Groningen minder zeldzaam dan *Heukels' Flora van Nederland* suggereert. De soort komt er weinig voor in wegbermen (12% van alle groeiplaatsen), terwijl de aanwezigheid op dijken tot nog toe niet kon worden vastgesteld. De soort vertoont een duidelijke voorkeur voor lichte kleigrond en mijdt de jonge, zware kleigrondgebieden met name in de kuststrook, hetgeen ook in *Wilde planten van West Groningen* staat beschreven (3). Een minderheid van alle getelde morgensterren maakte deel uit van de Glanshaver-associatie (10, 11).

Uit de *Atlas van de Nederlandse Flora* valt af te leiden dat vóór 1950 het aantal uurhokken in de provincie Groningen 13 bedroeg en omstreeks 1985 met 12 nagenoeg gelijk was gebleven (4). De verspreidingskaart van Floron toont voor de periode van 1970 tot 2011 21 uurhokken en die van de site www.waarneming.nl in 2011 zelfs 31, een duidelijke toename.

Uit *Wilde planten van West Groningen* blijkt, dat de Paarse morgenster omstreeks 1990 in het deel van de provincie, gelegen tussen de coördinaten 220 en 240, voorkwam in 38 van de 590 onderzochte kilometerhokken. Nu, twintig jaar later, is in hetzelfde gebied de aanwezigheid van de Paarse morgenster in 46 kilometerhokken vastgesteld, eveneens een toename (3).

Het merendeel van de planten staat binnen de bebouwde kom en niet in het buitengebied. Bovendien is het aantal buitengebieden naar verhouding niet groot. Het voorgaande impliceert dat er tussen de dorpen en buitengebieden nauwelijks of niet van uitwisseling sprake is. Dit is des te

opmerkelijker aangezien de soort zijn vruchten via de wind verspreidt en een pluizenbol gemiddeld 60 kiemkrachtige zaden telt (eigen waarnemingen, zie ook de figuur hieronder).

Figuur 20. De vruchten worden door de wind verspreid. Links en midden: Paarse morgenster, rechts: Gele morgenster.

Het verschijnsel wordt ook in *Wilde planten van West Groningen* beschreven: “Dikwijls komt de Paarse morgenster voor in tuinen met een wat alternatief karakter. Dat morgensterren vanuit deze locaties zouden ontsnappen, om zich vervolgens in het wild te vestigen lijkt niet waarschijnlijk. In dat geval zou de soort wel meer zijn gezien rond woonplaatsen waar het leven werkelijk alternatief is: rond Den Andel en Pieterburen” (3). Ik zou eraan toe willen voegen dat het vorenstaande ook geldt voor tal van woonplaatsen zonder alternatief karakter, zoals bijvoorbeeld Bedum, Stedum, Warffum, Usquert, Middelstum, Kantens en Ten Boer, alle dorpen met tenminste zes groeiplaatsen en hoge aantallen Paarse morgensterren (meer dan 50 exemplaren) (zie ook figuur 11 en 10).

Mens en morgenster

De Paarse morgenster leeft in een soort haat-liefde verhouding met de wegbermbeheerder en de dorpsbewoner. De plant wordt nog steeds systematisch geëlimineerd door het zeer vroeg maaien van bermen die zich binnen de gemeentegrenzen bevinden of in de directe omgeving daarvan. Een schrijnend voorbeeld hiervan deed zich voor in het ‘natuurontwikkelingsgebied’ bij Uithuizen aan de Oude Tolweg waar ca 150 Paarse morgensterren bloeiden. Begin juni 2010 was dit terrein al volledig ‘gekortwiek’t’. Gelukkig werden de bermen langs de provinciale wegen wat later in het seizoen ‘kaal geschoren’. Voor 25 juni 2010 echter waren vrijwel alle wegbermen en graslanden in de provincie Groningen gemaaid, een enkele uitzondering daar gelaten (zie figuur 21 linker afbeelding). Dit is veel te vroeg voor een succesvolle vruchtvorming en een effectieve zaadverspreiding (zie ook 2).

Figuur 21. Aanzetten tot beter beheer: Een gedeeltelijk gemaaide wegberm bij Alinghuizen, 10-07-2010 en een nog ongemaaide berm in het buitengebied bij Stedum, 15-06-2011.

‘Dier en Plant Hogeland’ wil met een beheer van één of twee keer per jaar maaien en afvoeren van de vegetatie de soorten van de Glanshaver-associatie de beste kansen geven (11). Het valt nog te bezien of dit beheer voor een ‘ruigtesoort’ als de Paarse morgenster gunstig uit zal pakken. Ook het intensief wieden van bepaalde volkstuincomplexen, siertuinen en groenstroken (Grijpskerk, Adorp) of zelfs het doodspuiten van al fors uitgegroeide planten (Losdorp) is bepaald niet bevorderlijk voor de reproductie. Bespuiting met herbiciden kan de soort plaatselijk zelfs doen verdwijnen (4).

Desondanks blijft de soort voor zijn voortbestaan vooral aangewezen op de zaadverspreiding vanuit kunstmatige ‘reservaten’ in de woonkernen zoals siertuinen en gemeentelijke groenstroken. Menig plant houdt zich hierin schuil en wordt – gelukkig – nogal eens over het hoofd gezien.

In een aantal gevallen worden opgeslagen planten wel ontdekt en getolereerd, soms gewaardeerd of zelfs extra verzorgd vanwege de prachtige bloeiwijzen (Grijpskerk, Winsum, Rasquert, Uithuizen) (zie de afbeelding hiernaast in Winsum).

Ondanks het hoge aantal getelde Paarse morgensterren is er op diverse locaties sprake van een wankel evenwicht en is het voortbestaan zelfs als zorgwekkend te bestempelen. Immers, de helft van de dorpen beschikte over maar één of twee groeiplaatsen (zie figuur 12). Volgens

Plantengemeenschappen van Nederland is “in sommige streken namelijk wel degelijk sprake van achteruitgang van de Glanshaver-associatie, bijvoorbeeld op de Friese klei. In het bijzonder is de soortenrijkdom op veel plaatsen verminderd”. De auteurs pleiten er voor “extra aandacht te geven aan het behoud van deze plantengemeenschap” (10). Strikt genomen is er in de provincie Groningen van een beperkt aantal groeiplaatsen sprake waar de Paarse morgenster een volledige levenscyclus kan doorlopen. Het voortbestaan van deze ‘Paarse parels’ blijft in de toekomst niet alleen afhankelijk van de beheermaatregelen van natuurinstanties maar vooral ook van de good-will van dorpsbewoners.

Paarse en Gele morgenster

Ondanks dat het aantal groeiplaatsen gering is waar de soort daadwerkelijk tot bloei en vruchtvorming komt heeft de Paarse morgenster op twee locaties toch kans gezien te kruisen met de Gele morgenster, *Tragopogon pratensis* subsp. *pratensis*. Eind mei 2011 werden twaalf exemplaren ontdekt in de wegbermen langs de Aagtsweg tussen Eenrum en Wehe-Den Hoorn en half juni vijf planten in de wegberm van de N46 ter hoogte van Garsthuizen. De eerste locatie bleek sinds 2006 bekend (12), de tweede niet.

De hybride *T. x mirabilis* is intermediair tussen de ouders en variabel in bloemkleur (1). Alle exemplaren hadden gele harten en varieerden van bruinpaars tot oranjegeel (zie figuur 22). De meeste vondsten zijn van tuinen bekend en in het wild is de hybride in Nederland op maar enkele plaatsen aangetroffen, zoals bij Wommels (Fr.) (2, 12).

Figuur 22. Voorbeelden van *Tragopogon porrifolius* x *Tragopogon pratensis* subsp. *pratensis* in een wegberm van de N46 ter hoogte van Garsthuizen, juni 2011. Op de linker afbeelding en die in het midden is ook de bloem van een Gele morgenster te zien.

Conclusies

- 1 De provincie Groningen is met ca 3500 Paarse morgensterren in 2010 en 2011 nog steeds het belangrijkste bolwerk in Nederland.
- 2 Het merendeel van de planten staat in de dorpen en niet in de buitengebieden.
- 3 Verreweg het grootste deel van de groeiplaatsen bevindt zich eveneens in de dorpen, bijna acht keer zoveel als in de buitengebieden.

4 De vermeerdering van de soort lijkt in de dorpen succesvoller te verlopen dan in de meeste buitengebieden.

5 Tussen de dorpen en de buitengebieden lijkt nauwelijks van uitwisseling sprake te zijn ondanks dat de vruchten verspreid worden door de wind.

6 Ten oosten van de stad Groningen staan bijna twee keer zoveel Paarse morgensterren in de provincie als ten westen ervan.

7 Het aandeel Paarse morgensterren in Fivelingo lijkt tot nu toe onderschat.

8 De 'Paarse parels' van Groningen verdienen in de toekomst een – nog – betere behandeling van dorpsbewoners, groenstrook- en wegbermbeheerders dan ze tot nu toe kregen.

Samenvatting

1 In 2010 en 2011 zijn in het noorden van de provincie Groningen ruim 3500 planten geteld. Dit was vier maal zoveel als in de één na rijkste provincie, Zeeland.

2 In de provincie Groningen staat tweederde deel van alle Paarse morgensterren in Nederland en is daarmee de belangrijkste provincie voor deze soort.

3 Gemeenten met de meeste Paarse morgensterren waren Loppersum (27%), De Marne (21%), Eemsmond (18%) en Winsum (15%).

4 In de dorpen groeiden meer Paarse morgensterren dan in het buitengebied, respectievelijk 53% en 47%.

5 Paarse morgensterren zijn in de provincie Groningen aangetroffen in 46 dorpen en 20 buitengebieden.

6 In totaal zijn 177 groeiplaatsen vastgesteld, waarvan verreweg de meeste, 157, zich in dorpen bevonden.

7 Het hoogste aantal planten in het buitengebied, ca 600 exemplaren, bevond zich op twee locaties in wegbermen.

8 Het hoogste aantal planten (meer dan 100 exemplaren) stond in de dorpen Grijskerk, Baflo/Rasquert, Middelstum, Kantens, Losdorp. Dorpen met 50 tot 100 planten waren: Winsum, Usquert en Ten Boer.

9 Het merendeel van de planten in de dorpen (ruim 80%) had wortel geschoten in tuinen van particulieren en een minderheid in gemeentelijke groenstroken.

10 Het grootste deel van de Paarse morgensterren in buitengebieden stond in wegbermen (9% van alle getelde planten), de rest in natuur(ontwikkelings)gebieden (2%). Andere mogelijkheden in dit grootschalige agrarische buitengebied waren niet of nauwelijks voor handen.

11 De lange penwortel draagt aanzienlijk bij aan de overlevingskansen van de soort in het Groningse.

13 Sinds 1950 lijkt de soort een toename te vertonen. Wellicht is dit een gevolg van recent genomen beheer- en beschermende maatregelen van natuurinstanties, waterschappen en gemeenten.

14 De kruising van Paarse en Gele morgenster, *Tragopogon x mirabilis* werd op twee locaties in wegbermen aangetroffen.

Guus de Vries guus@fdevries.com

Bronnen

1 Meijden, R. van der, 2005. *Heukels' Flora van Nederland*. Wolters-Noordhoff, Groningen. pp. 685

2 Weeda, E.J., R. Westra, Ch. Westra, T. Westra, 1985. *Nederlandse oecologische Flora deel 4*. IVN, VARA en de VEVIN. De Lange/Van Leer, Deventer. pp. 317

3 Westerink, B.H.C., H. de Keijzer, 1990. *Wilde planten van West Groningen*. Provincie Groningen Dienst Ruimtelijke Ordening, Adorp, Winsum. pp. 207

4 Mennema, J., A.J. Quené Boterenbrood, C.L. Plate, 1985. *Atlas van de Nederlandse Flora deel 2*. Bohn, Scheltema en Holkema, Utrecht. pp. 349

5 www.waarneming.nl Paarse morgenster

6 http://nl.wikipedia.org/wiki/Paarse_morgenster

7 <http://wilde-planten.nl/paarse%20morgenster.htm>

8 http://www.wvldh.nl/?menu_id=30&todo=more&id=20&letter=p Historische groenten

9 <http://www.trouw.nl/groen/opinie/natuurdagboek/article3098930.ece/Morgenster.html>
Natuurdagboek 17 juni 2010 door Koos Dijksterhuis

10 Schaminée, J., K. Sýkora, N. Smits, M. Horsthuis, 2010. *Plantengemeenschappen van Nederland*. KNNV Uitgeverij, Zeist. pp. 439

11 <http://www.demarne.nl/websites/common/download.asp?Propld=997> Weijman, W., 2006.
Landschapsbeheer Groningen

12 Stouthamer, W.J., 2007. *Morgensterren, Tragopogon x mirabilis*. FLORON Nieuwsbrief Nr 14. pp. 2
of <http://www.uw-organisatie.nl/FLORON/NIEUWSBRIEVEN/FLORON%20Nieuwsbrief%20Nr%2014%202007%20Groningen.pdf>